

Weryfikacja faktów i obalanie fałszywych wiadomości: wyzwania i osiągnięcia

Słowa kluczowe

fact-checking, przestrzeń informacyjna, rosyjska propaganda, monitoring mediów, komunikacja strategiczna, StopFake, przekaz medialny, dezinformacja, przeciwdziałanie dezinformacji, deepfake, Vox Check Ukraine, współpraca międzynarodowa

Historia ukraińskiego fact-checkingu

W ostatnim roku zagrożenie dezinformacją stało się jednym z najczęściej omawianych tematów. Rosyjska inwazja pełnoskalowa na Ukrainę pokazała niszczycielskie skutki długotrwałych kampanii dezinformacyjnych. Jednak podstawą tych procesów była rewolucja godności i rozpoczęcie działań zbrojnych na wschodzie Ukrainy w 2014 r. Pokojowy protest obywateli na rzecz integracji europejskiej Ukrainy pokazał, jak ważna dla Kremla jest ta kwestia. Stała się ona ideologicznym i światopoglądowym przełomem, który obnażył imperialistyczne zamiary rosyjskiego reżimu. Kreml wybrał drogę podbicia Ukrainy przez przestrzeń informacyjną. Ogrom nieprawdziwych wiadomości, zastraszanie i manipulacje w serwisach społecznościowych stały się wyzwaniem nie tylko dla zwykłych ukraińskich odbiorców, ale także dla zawodowych dziennikarzy.

O stałej weryfikacji przekazów medialnych ani w Ukrainie, ani w innych krajach UE nikt nie myślał, podobnie jak nikt nie myślał o realnej potrzebie budowania trwałego podejścia do przeciwdziałania dezinformacji jako globalnemu zagrożeniu. Pojęcie fact-checkingu było tradycyjnie wykorzystywane do sprawdzania wypowiedzi polityków, w szczególności w trakcie kampanii wyborczej, jednak sprawdzanie mediów i polowanie na dezinformatorów było zupełnie nową formą działalności mediów.

Na początku marca 2014 r. w piwnicy Mohylańskiej Szkoły Dziennikarskiej narodził się pomysł utworzenia portalu StopFake. Była to inicjatywa wykładowców, studentów i absolwentów, którzy postanowili stworzyć nowy mechanizm oczyszczania przestrzeni

informacyjnej ze szkodliwych przekazów informacyjnych rosyjskich mediów i informowania o tym ukraińskich odbiorców. To właśnie rosyjska dezinformacja we wszystkich jej przejawach stała się celem analizy nowego projektu. W ciągu ostatnich dziewięciu lat, po wchłonięciu kluczowych przykładów nieprawdziwych doniesień rosyjskich mediów, stał się on potężnym archiwum rosyjskich kłamstw. W 2022 r. StopFake trafił do archiwów Biblioteki Kongresu Stanów Zjednoczonych jako jedno z „unikalnych źródeł historycznych, które szczegółowo przedstawia ewolucję i zagrożenia rosyjskiej propagandy i dezinformacji”.

W licznych materiałach zamieszczanych na portalu StopFake można prześledzić nie tylko ewolucję rosyjskiej propagandy na poziomie narracyjnym, ale także stronę techniczną – jakimi narzędziami Kreml promował swoje tezy, jak wykorzystywał serwisy społecznościowe i budował międzynarodową sieć agentów w zakresie dezinformacji.

Zadania StopFake obejmują m.in.: regularne monitorowanie ukraińskich i rosyjskich mediów pod kątem nieprawdziwych informacji o wydarzeniach w Ukrainie; analizę zjawiska pt. „Kremlowska propaganda” we wszystkich jej formach i przejawach; informowanie różnych odbiorców i rozwijanie umiejętności korzystania z mediów; prowadzenie badań.

Inny znany projekt analityczny – VoxCheck Ukraine – powstał jako blog ekonomiczno-analityczny, który zajmował się badaniem problemów gospodarczych, procesów politycznych i reform w Ukrainie. Później w ramach tego bloga eksperci VoxCheck zaczęli sprawdzać manipulacje polityczne, wypowiedzi i cytaty polityków, próbowali prowadzić niezależną kontrolę dyskursu politycznego. VoxCheck oparł swoją działalność na metodologii amerykańskich organizacji medialnych wykonujących podobne zadania – fact-check polityczny.

W ostatnich latach kierunek działalności VoxCheck przesunął się z fact-checkingu politycznego na weryfikację informacji w ukraińskich i rosyjskich mediach. Na kilka dni przed rozpoczęciem inwazji pełnoskalowej udało się nam porozmawiać z liderem projektu VoxCheck Maksymem Skubenką. Od pierwszych godzin wojny Maksym faktycznie zmienił dziedzinę działalności i wstąpił w szeregi Sił Zbrojnych Ukrainy.

Według Maksyma Skubenki największą zbrodnią dezinformacji jest manipulowanie sprawami związanymi z życiem ludzkim. Kreml robił to od lat, próbując niezauważalnie wpływać na wszelkie procesy i zmiany w państwie ukraińskim. Reforma medyczna, jak wspomina Maksym Skubenko, stała się jaskrawym przykładem tego, jak dezinformacja – wewnętrzna i zewnętrzna – próbowała zniweczyć próby zmian w medycynie. „Ludzie umierali bez odpowiedniego leczenia, inicjatorzy nowej reformy starali się poprawić tę sytuację, a kłamcy zrobili wszystko, by te starania zniweczyć”. Spore szkody wyrządzali także prorosyjscy politycy opozycyjni, na przykład przedstawiciele Platformy Opozycyjnej – Za Życie, OPZZ (15 września 2022 r. Sąd Najwyższy zakazał działalności tej siły politycznej),

którzy regularnie powielali wrogie narracje w ukraińskim społeczeństwie i przy pomocy własnych mediów legitymizowali i rozpowszechniali te tezy.

„Bez Brechni” [Bez kłamstw] to kolejny znany ukraiński projekt fact-checkingowy, który został uruchomiony w 2016 r.¹ Od samego początku głównym celem zespołu była weryfikacja informacji w krajowej ukraińskiej przestrzeni informacyjnej. Według własnej metodologii fact-checkerzy sprawdzali wypowiedzi polityków i przeinaczenia informacji w krajowej przestrzeni medialnej. Jednak z czasem działalność szkoleniowa z regionalnymi mediami, mentorstwo, szkolenia i komunikacja z regionalnymi dziennikarzami stały się główną częścią działalności zespołu „Bez kłamstw”. Tak więc w latach 2018–2019 uwaga członków zespołu tego projektu była skupiona na tworzeniu międzyregionalnej sieci analityków i promowaniu idei fact-checkingu w różnych regionach kraju. Założyciel projektu „Bez kłamstw” Ołeksandr Horochowski wspomina, że „wyjazdy w różne regiony Ukrainy dawały możliwość poznania różnych klimatów informacyjnych. Ludzie w obwodzie sumskim, lwowskim i charkowskim mają różne informacyjne punkty orientacyjne, autorytety i preferencje. Niestety znane organizacje medialne mają mniejszy autorytet wśród ludzi z odległych miejscowości niż dziennikarze z lokalnych mediów”. W rezultacie utworzona sieć regionalnych weryfikatorów faktów objęła 26 mediów. Faktycznie projekt sieciowy „Bez kłamstw” objął całą Ukrainę od zachodu do wschodu.

Niewątpliwie – podkreśla Ołeksandr Horochowski – na specyfikę pola informacyjnego i konsumpcji w każdym regionie wpływają różne czynniki: geograficzny, kulturowy, mentalny, dlatego nieustanna interakcja i kształtowanie lokalnych agentów wpływu były niezwykle ważnym zadaniem.

W 2018 r. w Ukrainie pojawił się kolejny projekt fact-checkingowy – „Po toj bik nowyn” [Po drugiej stronie wiadomości] Instytutu Rozwoju Prasy Regionalnej². Jego celem jest obalanie fejków rozpowszechnianych przez zwykłych Ukraińców w serwisach społecznościowych, komunikatorach – plotek, pogłosek, codziennych fejków. Założycielka projektu, Aliona Romaniuk, wspomina, że ideą projektu było obalanie ulubionych codziennych mitów i stereotypów prostym, przystępnym językiem. „Sprostowanie nie powinno być bardziej skomplikowane niż sam fejk” – zauważa Aliona Romaniuk. Jednak już pierwsze dni działalności projektu pokazały, że nie tylko zwykli ludzie nie potrafią sprawdzać informacji, nie robią tego również profesjonalni dziennikarze. „Fejki leżą na wierzchu, prawdy trzeba szukać, a tego nikomu nie chce się robić” – mówi Aliona. Potwierdził to okres pandemii COVID-19, kiedy fact-checkerzy po raz pierwszy zetknęli się z kolejnym zjawiskiem – infodemią. Obecnie Aliona Romaniuk kieruje innym projektem dotyczą-

¹ *Bez kłamstw*, https://without-lie.info/category/factcheck/?gclid=Cj0KCQiA6fafBhC1ARIsAIJjL8n_3VyL7LmQQKkvsq_gvzS5LMh0DVxSt3Chsx1-fzd_KntjwphP_XQaAu3PEALw_wcB.

² „Po drugiej stronie wiadomości”, // <https://behindthenews.ua/>.

cym umiejętności korzystania z mediów i fact-checkingu – „NotaJenota” [NotaSzopa], i podobnie jak większość organizacji fact-checkingowych walczy z zagrożeniami spowodowanymi rosyjską dezinformacją.

Poza wymienionymi organizacjami problematyką weryfikacji informacji i zagrożeń rosyjskiej propagandy na profesjonalnym poziomie w Ukrainie zajmowało się wiele organizacji pozarządowych: Detektor Media, Instytut Informacji Masowej, Centrum Medialne Ukraina, Internews Ukraina i wiele innych.

Analiza działalności organizacji fact-checkingowych i medialnych wykazała, że do początku 2022 r. w Ukrainie powstała wyjątkowa sytuacja, kiedy różnorodność zadań różnych organizacji pozwalała na rozwiązywanie szerokiego wachlarza zadań strategicznych w zakresie przeciwdziałania dezinformacji:

- maksymalne dotarcie do różnych odbiorców docelowych;
- współpraca z mediami regionalnymi i budowanie sieci fact-checkerów i agentów wpływu informacyjnego w regionach;
- analiza krajowej politycznej przestrzeni informacyjnej pod kątem rozpowszechniania wrogich narracji;
- analiza rosyjskojęzycznej przestrzeni informacyjnej i regularne badanie narracji dezinformacyjnych;
- praca z odbiorcami zagranicznymi;
- nauczanie umiejętności korzystania z mediów, przedstawianie fact-checkingu jako części szeroko rozumianej umiejętności korzystania z mediów.

Sprzyjało to ukształtowaniu się wysokiego poziomu świadomości odbiorców w zakresie głównych zagrożeń ze strony kremlowskiej propagandy i wyrobienia odporności na nią.

„Bycie elastycznym” jako zasada nowoczesnego fact-checkera

3 marca 2014 r. RIA Nowosti rozpowszechniła fejk o tym, że niby w obwodzie bielgorodzkiem zaobserwowano masowy napływ uchodźców z Ukrainy. „Obwód bielgorodzki zalewa fala uchodźców z Ukrainy. Przyjeżdżają tysiące dobrych osób – i nie tylko z Ukrainy południowo-wschodniej, ale także z jej centralnych części – ratują się przed samowolą radykałów, którzy przejęli władzę w Kijowie” – cytuje gubernatora obwodu Jewgienija Sawczenkę RIA³.

Wtedy dziennikarz Rusłan Dejnyczenko zadzwonił do służby prasowej Federalnej Służby Migracyjnej Federacji Rosyjskiej w obwodzie bielgorodzkiem. Pracowniczką zapewniła,

---

³ W obwodzie bielgorodzkiem nie potwierdzają informacji o napływie uchodźców z Ukrainy. O udzielenie statusu uchodźcy wystąpiło 5 osób. // StopFake, 3 marca 2014 r. <https://www.stopfake.org/ru/v-belgorodskoj-oblasti-ne-podtverdzhdayut-informatsiyu-o-naplyve-bezhentsev-iz-ukrainy-status-bezhentsa-prosili-5-chelovek/> [dostęp: 25 marca 2023 r.].

że w tamtej chwili wniosek o nadanie statusu uchodźcy w obwodzie złożyło tylko pięciu obywateli Ukrainy. Jednak niejako na wymówkę dodała, że nie ma powodów do zmar-twień – straż graniczna kupiła już podstawowe artykuły pierwszej potrzeby i otrzymała polecenie przygotowania miejsc pod obozy dla uchodźców. Informacja ta stała się swego rodzaju nieoczekiwanym sygnałem, ponieważ w tym momencie to Krym był w epicentrum wydarzeń i nikt nie przewidywał rozpoczęcia prawdziwych działań wojennych na Don-basie, które widocznie były już aktywnie przygotowywane przez władze rosyjskie. To była pierwsza lekcja, której udzieliła propaganda – nie ma w niej przypadków, a jej przekazy są ściśle powiązane z prawdziwymi intencjami jej twórców. Miesiąc po rozpowszechnieniu tego fejk, w kwietniu 2014 r., rozpoczęła się wojna na Donbasie.

Dziś, wspominając tę historię, fact-checkerzy przyznają, jak słabo wtedy rozumieli prawdziwe intencje Rosji i sytuację na wschodzie Ukrainy. Dlatego pierwsze sprostowania zespołu StopFake ujawniły potrzebę opracowania własnej metodologii fact-checkingu, która byłaby najbardziej skuteczna w pracy z rosyjską dezinformacją. Specyfika analizy polegała na weryfikacji zniekształceń faktologicznych w połączeniu z analizą sieci dezinformatorów, specyfiki platform technologicznych jako przestrzeni rozprzestrzeniania destrukcyjnych przekazów oraz narracyjnych tendencji propagandowych. Umożliwiło to nie tylko neutralizację fałszywych wiadomości, ale także przewidzenie ewentualnych konsekwencji politycznych. Takie podejście wymagało od analityków zróżnicowanej wiedzy i umiejętności, tak więc zespół musiał samodzielnie badać wszystkie możliwe metodologiczne i cyfrowe możliwości takiej pracy.

Doskonalenie metodologii. Lista zadań fact-checkingowych StopFake obejmowała regularne monitorowanie rosyjskich i ukraińskich mediów pod kątem rosyjskiej dezinformacji, weryfikację faktów, analizę cytatów i odwołań, badanie materiałów wizualnych pod kątem fałszerstw cyfrowych – fotomontaż, manipulacja wideo, praca z kontekstem wiadomości. Począwszy od 24 lutego 2022 r. zespół stanął przed nowymi wyzwaniem – jak zweryfikować informacje wojskowe, fakty z terenów okupowanych itd.

25 lutego 2022 r., po zajęciu Wyspy Wężowej przez wojsko rosyjskie, władze ukraińskie oficjalnie poinformowały o śmierci 13 funkcjonariuszy straży granicznej, a rosyjskie media podały, że ukraińscy obrońcy trafili do niewoli. Powołując się na oficjalne dane strony ukraińskiej, StopFake opublikował komunikat, który obalił tezę Rosjan. Później otrzymaliśmy potwierdzenie informacji o stanie obrońców Wyspy Wężowej. Ta historia skłoniła do szybkiego przeglądu podejść metodologicznych w warunkach wojny. Nowym wyzwaniem stało się zachowanie równowagi między szybkością przekazywania informacji a poszukiwaniem wszelkich możliwych dowodów i argumentów, gdzie rzetelność pozostaje priorytetem. Wśród ważnych zadań mających na celu optymalizację procesu weryfikacji znajduje się wzmocnienie współpracy pomiędzy wszystkimi stronami procesu

informacyjnego – dziennikarzami, fact-checkerami różnych organizacji, wojskiem, organizacjami międzynarodowymi i organami państwowymi.

Elastyczność technologiczna. Pracę fact-checkera komplikują ciągłe zmiany, z jednej strony algorytmów sieci i platform cyfrowych, zaś z drugiej – złoczyńców informacyjnych. Wydawało się, że przeciwdziałanie dezinformacji to bieg za plecami jej twórców i próba gaszenia skutków, a nie zapobieganiu zagrożeniom. W ciągu ostatnich dziewięciu lat twórcy cyfrowych narzędzi do weryfikacji wielokrotnie zmieniali algorytmy i zasady gry, na co wpływ miały różne czynniki: aktualizacja problematyki ingerencji w dane, w tym prywatne, polityki komunikacyjne gigantów komunikacyjnych, wyborcze manipulacje polityczne, które wiązały się z dezinformacją w różnych krajach, zachowanie odbiorców. Aby dostosować się do tych procesów, StopFake zaczął systematycznie monitorować, analizować te zmiany i publikować specjalistyczne przeglądy w rubryce „Narzędzia”. Później rubryka ta stała się jedną z najczęściej odwiedzanych w serwisie StopFake.

Podczas infodemii COVID-19 fact-checkerzy wypróbowali wszystkie dostępne narzędzia do sprawdzania zdjęć, filmów, deepfake'ów i opracowali podejścia do pracy z manipulacjami psychologicznymi i skoordynowanymi nieautentycznymi zachowaniami w serwisach społecznościowych.

Partnerstwo. Badając zmiany technologiczne i próbując zrozumieć logikę transformacji cyfrowej, aby efektywnie przeciwdziałać destrukcyjnym wpływom, StopFake rozpoczął współpracę z różnymi firmami zajmującymi się komunikacją cyfrową.

W 2019 r. projekt dołączył do międzynarodowej sieci fact-checkerów IFCN i rozpoczął swoją działalność w ramach programu fact-checkingowego firmy Meta. W ten sposób już na początku inwazji pełnoskalowej zespół projektu dysponował wszystkimi możliwymi narzędziami i zasobami do przeciwdziałania dezinformacji, był zintegrowany z międzynarodową społecznością zawodową, co wzmocniło działania w zakresie weryfikacji faktów i pomogło w rozpowszechnianiu sprostowań wśród różnych odbiorców międzynarodowych.

„Błąd” jako sposób komunikacji z odbiorcami

Największym sprzymierzeńcem wszystkich mediów są jego odbiorcy. W przypadku projektów fact-checkingowych współpraca z czytelnikami jest po prostu koniecznością. W pierwszych miesiącach wojny Rosji z Ukrainą StopFake przekształcił się w pełnowartościowe centrum konsultacyjne. Czytelnicy informowali o ruchu wojsk wroga, prosili o pomoc i rady, jak właściwie reagować na posty w serwisach społecznościowych, w tym jak rozmawiać z przyjaciółmi i rodziną w Rosji. Stało się jasne, że na początku inwazji było dużo zdezorientowanych osób i ludzie po prostu nie wiedzieli, do kogo zwrócić się z pytaniami, ale wiedzieli o pracy StopFake i ufali fact-checkerom. Coroczne badanie USAID/Internews dotyczące konsumpcji mediów w Ukrainie wykazało, że 16% Ukraińców regularnie korzysta ze strony

StopFake w celu sprawdzenia treści przekazów medialnych. Faktycznie oznacza to, że co szósty Ukrainiec czyta StopFake, aby sprawdzić prawdziwość wiadomości, co daje nam wysoki poziom zaufania⁴. Jednak budowanie zaufania odbiorców jest długoterminowym zadaniem strategicznym, nad którym należy pracować przed rozpoczęciem jakiegokolwiek kryzysu.

Współpraca z odbiorcami i znajdowanie odpowiednich sposobów dotarcia do swoich czytelników stało się częścią polityki redakcyjnej StopFake od momentu jego powstania. Na portalu użytkownikom udostępniono możliwość przesyłania przykładów nieprawdziwych informacji i ważnych dowodów pomagających w ich sprostowaniu. Aktywna komunikacja odbywa się również na stronach serwisów społecznościowych. Aby wyjść z bańki cyfrowej serwisów społecznościowych do szerszej publiczności, StopFake nawiązał współpracę z telewizją i radiem. Redakcja multimedialna projektu stworzyła filmy dla szerokiej publiczności, które byłyby transmitowane w języku ukraińskim, rosyjskim i angielskim, m.in. na kanałach telewizyjnych.

Priorytetem projektu było również rozszerzenie grona odbiorców międzynarodowych. Obecnie strona StopFake jest dostępna w 14 wersjach językowych: ukraińskiej, polskiej, rosyjskiej, angielskiej, niemieckiej, francuskiej, włoskiej, tureckiej, bułgarskiej i innych.

W pracy fact-checkera błędy są nieuniknione. W procesie budowania zaufania odbiorców nie należy się tego bać czy unikać. Otwartość w swoich krokach, zamiarach i argumentach musi wiązać się z otwartością i gotowością do popełniania błędów. Aby komunikować się z publicznością w kontekście sprostowań i kontrowersyjnych kwestii, StopFake opracował politykę korekty, w ramach której każdy czytelnik posiadający dodatkowe dowody może wpłynąć na treść sprostowania. W ten sposób zespół zwiększa interakcję, uzyskuje dostęp do dodatkowych informacji, które mogą mu przekazać czytelnicy, oraz wzmacnia zaufanie odbiorców, co w warunkach kryzysu będzie oznaczać wsparcie i odporność na wrogi wpływ.

Lekcje i wnioski

Doświadczenia StopFake i innych organizacji fact-checkingowych w Ukrainie pokazały, w jaki sposób fact-checking może być wpisany do struktury komunikacji strategicznej. W tym kontekście najważniejszymi zadaniami organizacji fact-checkingowych w kontekście przeciwdziałania dezinformacji są:

- systematyczny monitoring i kompleksowa weryfikacja informacji oraz kluczowych graczy procesu informacyjnego;
- regularne doskonalenie metodologii fact-checkingu i weryfikacji faktów;

⁴ *Badanie USAID-Internews dotyczące konsumpcji mediów*, //Internew Ukraina, listopad 2022 r., <https://internews.in.ua/wp-content/uploads/2022/11/Ukrainski-media-stavlennia-ta-dovira-2022.pdf>.

- budowanie grona odbiorców i formowanie własnych agentów do rozpowszechniania sprostowań;
- praca komunikacyjna ze stronami procesów informacyjnych na różnych poziomach – lokalnym, krajowym, międzynarodowym. Tworzenie trwałych partnerstw z firmami cyfrowymi;
- informowanie odbiorców, przejrzystość i dostępność;
- rozwój fact-checkingu jako elementu umiejętności korzystania z mediów.

Viktoriia Romaniuk – zastępczyni redaktora naczelnego StopFake, zastępczyni dyrektora Mohylańskiej Szkoły Dziennikarstwa, profesor wizytujący na Universidad Carlos III de Madrid, profesor nadzwyczajny Ukraińskiego Uniwersytetu Katolickiego. Organizator V Międzynarodowej Konferencji „Media i tożsamość: transformacja człowieka w erze cyfrowej”, kierownik projektu „Learn to Discern (L2D)” oraz wielu innych przedsięwzięć z zakresu medioznawstwa.

Bibliografia

Badanie USAID-Internews dotyczące konsumpcji mediów, Internew Ukraina, listopad 2022, <https://internews.in.ua/wp-content/uploads/2022/11/Ukrainski-media-stavlenia-ta-dovira-2022.pdf>.

Bez kłamstw, https://without-lie.info/category/factcheck/?gclid=Cj0KCQiA6fafBhC1ARIsAIJjL8n_3VyL7LmQQKkvsg_gvzS5LMhoDVxSt3Chsx1-fzd_KntjwphP_XQa-Au3PEALw_wcB.

<https://www.stopfake.org/ru/v-belgorodskoj-oblasti-ne-podtverdzhdayut-informatsiyu-o-naplyve-bezhentsev-iz-ukrainy-status-bezhentsa-poprosili-5chelovek/>.

„Po drugiej stronie wiadomości”, <https://behindthenews.ua/>.